

М. І. МАЙСТРЕНКО

КОСМОС В ПОЕЗІЇ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

З давніх-давен мислення й мистецтво людини сповнені зоряної символіки, навіяної величними картинами денного й нічного неба. Символічну мову стародавнього мистецтва називають космічним метакодом або генетичним кодом літератури, тобто системою, що в художньому образі відтворює єдність людини та космосу, спільну для всіх часів у всіх існуючих ареалах культури [2, с. 233]. Основні закономірності метакоду, його художня мова формуються в фольклорний період і залишаються незнищеними протягом усього розвитку літератури. Генетичний код простежується у фольклорно-пісенній скарбниці кожного народу. Вся античність астрономічна [3, с. 275]. Астрономічний весь український фольклор.

Для стародавнього грека космос — матеріально чутливий кругообіг речовини. Він то виникає з нерозчленованого хаосу, вражаючи гармонією, ритмікою і спокійною величчю, то гине, розриваючи свої гармонійність, спокій та софійність, знову перетворюючись у хаос. Стародавній грек сприймав космос як пластично виліплєну величезну статую або найкраще настроєний музичний інструмент. Краса кожного мистецького твору, навіть абстрактні твори, перевірялися мімітичною шкалою відповідності з досконалим космосом. Космічною символікою насичені старогрецькі міфи і поезія Гомера.

На вершині загадкового щита Ахілла (XVIII пісня «Іліади») зображені Земля, оперте на неї Небо, «невтомне Сонце», «сріблястий у повені Місяць» і всі «прекрасні сузір'я, що ними увінчане широке Небо». А сам щит у майстерному виконанні Гефеста разом зі смугами зображеного на ньому життя набуває космічних розмірів. Кулястий, він виринає з «Іліади», неначе з глибини гігантського космосу, імітуючи його форму. У Гомера небесні світила з ідеальною закономірністю піднімаються на небосхил і спускаються з нього, втілюючи вічність. Постійно повторювані дії небесних світил втілені в русі прекрасної Еос, якими починаються або завершуються пісні поета:

*Щойно з досвітньої мли заясніла Еос
розоперста.
(«Одіссея», II, I).*

У Шевченка:

*Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря. [6, т. 1, с. 31]*

«Синє небо» утворює фон матеріальної вічності космічних пейзажів Шевченка. Воно відбивається у морській стихії, еднаючи космічний низ і космічний верх однаковим кольором або подібною дією різних явищ матеріального світу, як от:

*І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потонав. [6, т. 1, с. 29]*

Синій колір визначає у Шевченка онтологічну барву впорядкованого буття: синяву небес, моря, хвиль, Дніпра, могил, голубизну степів і блакить далеких гір. Сонце, місяць та зорі символізують вічні джерела життя у найвищих концентраціях світлових енергій червоного та жовтого кольорів та в найдосконалішому коловому русі, концепція якого звучить у вступі до «Гайдамаків» (уривок «А сонечко встане, як перше вставало...»).

Все, що виникає, розвивається, досягає зрілості, твердить Шевченко, але навіть найдосконаліші творіння людського генія (Вавілонські сади) приречені на смерть та небуття. Тільки одне залишається постійним — плин часу з рухом небесних світил.

Безперервно колові зміни матеріального світу в нижніх космічних витках демонструють у Шевченка пори року:

*Знову забіліла
зима біла. За зимою
Знов зазеленіла
Весна божжа. [6, т. 1, с. 272]*

Поезія «Ой діброва — темний гаю!» ілюструє земну модель мобільної космічної краси в кронах дерев.

Космічне світовідчуття Шевченка виражає естетичне ставлення українця до навколишнього світу, в якому кожна річ висвітлюється в первісному значенні свого буття. Цей світ сприймається поетом як софійно впорядковане ціле, споріднене із

організованим буттям старогрецького космосу, протилежного до потворного хаосу. Космос Шевченка — матеріально чутлива, жива фізично-духовна цілість, що вражає своєю гармонією, внутрішньою розумністю та спокійною величчю. У художньому всесвіті Шевченка все рухається, змінюється, мчить у безперервно-невпинному леті днів, ночей, світанків, вечорів, зим і весен, але врешті-решт спочиває в межах однієї космічної кулястості. Куля із природним станом кривизни є найдосконалішою фігурою естетичного світовідчуття Шевченка, поезія й живопис якого — тільки форми осягнення й осмислення цієї всезагальної круглої цілості. Підступи її осмислення різні.

У Шевченковому космосі як національному образі світу небо є важливим координатом духовності, верхом етично-естетичної формули, в якій астральна тріада Сонце — Місяць — Зоря священна з часів Трипілля (в комбінації Місяць — Сонце — Зоря) символізує космічний вогонь і найсвітліші матеріальні сутності. Тому божественне часто імплікується у космічному. Так у «Гайдамаках» Шевченко висловлює думку, що місяць ближчий до Бога, ніж люди (уривок «А тим часом місяць пливе оглядять...»).

У вступі до «Княжної» зоря виступає посередницею між Богом і поетом («А ти завтра тихесенько Богові розкажеш»). Небесні світила орієнтують усе живе в часі, komponують вселенський лад та красу української землі.

Язичницьким божеством з могутніми потенціями добра і зла зображене сонце у «Плачі Ярославни». У пісні Яреми (поема «Гайдамаки») вечірній пейзаж з небесними світилами має естетичне забарвлення:

*У гаю, гаю
Вітру немає,
Місяць високо,
Зірньки сяють.* [6, т. 1, с. 100].

Естетична опозиція верх — низ універсально моделює в поезії Шевченка небесні та земні субстанції. Космічний верх у поезії Шевченка — це передусім небозвід із Богом і всі небесні світила, що сяють над Україною. Низ — то сама Україна з символічними топонімами Дніпра, земель навколо Січі, із Запоріжжям, Великим Лугом, Холодним Яром, різними містами, містечками та селами — Чигирином, Батурином, Києвом, Суботівим тощо, з полями, гаями, садами, могилами, русалками та різними самодивами на Дніпрі.

Онтологічна тілесність Шевченкового космосу антропоморфна. Людина перебуває в універсальних відносинах із природою та космосом. Через небесні світила космічне часто ототожнюється із людським. Так, зорі у Шевченка асоціюються з очима («Засіяли карі очі, Зорі серед ночі»), місяць — з юнаком, дівчина — з зорею, астральне

тіло місяця є втіленням чоловічого начала, зоря — жіночого. Зоря — це муза, кохана, подруга, супутниця поета від рідних до чужих небосхилів, недоступне джерело краси, символ України, сама Україна, її природна іпостась у космосі. В поемі «Гайдамаки» сонце, місяць та зоря виступають небесними акторами поета. У пісні «Свято в Чигирині» від земних пожеж місяць змінює енергію свого кольору. Образ сплячого сонця на тлі безлюдної, осінньої природи після кривавих земних битв символічно конденсує авторську ідею всієї пісні «Гонта в Умані»:

*Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чути людської мови...* [6, т. 1, с. 141].

Небесні світила часто постають адресатами поетичних пасажів Шевченка, німими слухачами його потайних звирянь і безпосередніх реакцій на красу. У вступі до поеми «Гайдамаки» звучить ніжна рефлексія поетової душі на місячне саяво. А в пісні «Треті півні» лунає тривожний місячний ноктюрн:

*Місяцю мій ясний! з високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось ...*
[6, т. 1, с. 119].

Розпачем забарвлене звернення Гонти до зір:

*Тяжко мені плакати! Праведній зорі!
Сховайтесь за хмару: я вас не займав,
Я дітей зарівав!..*

Зверненням до зорі розпочинається вступ до поеми «Княжна» і завершується тим самим зворушливим зверненням:

*Зоре моя!
Мій друже єдиний!
І хто знає, що діється
В нас на Україні!
А я знаю. І розкажу
Тобі; й спати не ляжу.
А ти завтра тихесенько
Богові розкажеш.* [6, т. 2, с. 20]

У світовій літературі важко знайти такі задушевні монологи-звернення до небесних світил, які зустрічаємо в поезіях Шевченка. Вони — свідчення самотності поета, його настійної потреби спілкуватися.

Звернення Шевченка до небесних світил у невольничій ліриці — то немов незвучений момент людини, залишеної наодинці із зоряним всесвітом, людини самотньої, сповненої ностальгії за батьківщиною, за рідними, перегук двох споріднених світів — людського і небесного. У таких монологах-зверненнях Шевченко спрямовує на небесне світило енергію своєї стражденної душі, ототож-

нює небесне і людське в образі астрального тіла, трансформуючи його світло в найвище джерело духовності.

Свій поетичний дебют Шевченко розпочав із космічних вражень. Вступ до «Причинної» відзначає безмежною семантичною і музикальною потужністю Шевченкового слова, його ритмо-мелодійними варіаціями, які транслюють енергії розбурханих стихій. Космічно-земні процеси у вступі моделюються двома рівнями — макрокосмом, представленим просторовими обширами всесвіту, і мікркосмом, який охоплює милі серцю поета куточки Придніпров'я, його рідні місця. Макрокосм взаємодіє із мікркосмом, як верх із низом, місяць із човном, гори-хвилі з гнучкими вербами тощо. У вирі збуреного космосу виступають всі стихії та першоджерела світу: вода («Дніпр широкий»), повітря («сердитий вітер»), вогонь («блідий місяць») і земля з вербами та ясенем. Могутня симфонія, що злетіла над Придніпров'ям і всією Україною, є гармонійним цілим різної напруженості, злагодженим окрестром, в якому кожен виконує свою неповторну партію: сердитий вітер підіймає Дніпрові хвилі, рух місяця гармоніює з рухом човна, гори-хвилі врівноважуються з гнучкими «додолю» вербами. До всіх цих мелодій долучається скрип космічного дерева-ясеня, якому допомагають півні та сичі. «Пейзажистика Шевченка-поета і Шевченка-художника, — відзначає В. Скурагівський, — є очевидним відгомном людського першопогляду на світ, а не лише суто літературний пейзаж — це саме світогляд, який помічає спочатку першооснови цього світу, а лише вслід за тим зупиняється на божестві і, нарешті, на людині» [4, с. 113]. Дійсно, пейзаж у Шевченка ніколи не має чисто декоративного значення, а охоплює різні світоглядні аспекти. Так, в уривку з тієї ж «Причинної» («Защebetав жайворонок...») Шевченко спочатку розповідає про те, що діється у навколишньому світі природи, а потім він помічає людину і вводить в живописний пейзаж фрагменти української історії.

Те саме в «Утоплений»: спочатку у вступних рядках постають загальні картини життя природи, потім в шепоті напівсонного вітру з осокою звучить фонограма природного резонансу подій («Хто се, хто се по сім боці Чеше косу?»). І нарешті називаються об'єкти зацікавлення:

*Ото дочка по сім боці,
По тім боці — мати.* [6, т. 1, с. 166]

В уривку «Встала весна» з «Гайдамаків» у перших рядках лунає тема загального пробудження природи від сну, а потім з'являється конкретна українська весна з рястом, барвінком, жайворонком та соловейком. З космічного пейзажу починається вірш «До Основ'яненка»:

*Б'ють пороги, місяць сходить,
Як і перше сходить...* [6, т. 1, с. 79]

Циклічними ритмами космічного життя резонує послання «І мертвим, і живим...» («І смеркає, і світає...»). У поемі «Сон» (уривок «Летим. Дивлюся, аж світає») ранковий пейзаж починається із космосу, з краю палаючого від сонця неба, потім переміщається до темного гаю та замріяних садів і губиться в циклічних ритмах вічності («І нема тому почину, І краю немає!»).

Шевченкове світовідчуття завжди пульсує в тісній гармонії людського та космічного, в єдиному ритмі двох часових вимірів — сучасності та вічності. Поема «Кавказ» відкривається величним ескізом гірського пейзажу, а за ним — раптовий перехід до розповіді про світову драму Прометея, що почалася «там» ще на зорі людської культури, триває «споконовіку» і «що день божий». Інтерпретуючи проблему одвічної несправедливості в світі на прикладі Прометея, Шевченко розвиває історію його страждань в часовій та просторовій перспективі: гірський пейзаж набуває космічних розмірів, а драма титана стає вічно актуальною.

Культуром природи, космічного світовідчуття сповнена ідилія «Садок вишневий коло хати». Маленька ідилія складається з декількох картин на тему сільського життя, проте кожен образ Шевченкового твору має кодове значення, що розшифровується у підтексті самого твору або в контексті інших поезій. Місце дії Шевченкового твору — безіменний в безмежному океані всесвіту обжитий людський простір. За ключовими символами Шевченкової поетики відчуваємо в ньому Україну. Час вірша формально теперішній, він — циклічно тривалий час вічності. Картини ідилії в безіменному контексті мають загальнолюдський резонанс. Вони втілюють найвищі цінності людського духу. Так було, є і так буде: будуть гудіти хрущі над вишнями, повертатимуться з поля плугатарі, буде мати, вставатиме зоря і співатиме словейко. Поезія «Садок вишневий коло хати» безсмертна. Шевченко мислить космосом і людством. Кожен читач має свій образ саду, хати, матері, зорі і солов'я. У підтексті вірша «Садок вишневий коло хати» відчувається туга за Україною, за простим способом життя, найближчим і наймилішим людській душі. У підтексті вірша життя за ґратами петербурзького каземату протиставляється життю на лоні природи.

У поемі «Сон», написаній декілька років раніше, Петербург, побудований в одному з найвологіших куточків планети на людських кістках, закиданих валунами та гранітом невських болот, постає як ізольована від космосу система, штучно освітлена, з навислими тяжкими туманами, що виступають із надр міста як протест проти насильства над природою (уривок «У долині, мов у ямі, На багнищі город мріє»).

Тому у підтексті вірша «Садок вишневий коло хати» життя поета-в'язня в столиці імперії, що ви-

никла протиприродно, протиставляється життю в Україні, що сплила травневим вечором в природних ритмах космосу, в найвищих проявах краси земного буття: цвітінні саду, гудінні хрущів, материнській турботі, блиску зорі і співі солов'я. У підтексті вірша село протиставляється місту, природна жіноча постать України в космосі протиставляється кам'яному Петербургові на холодній воді, як воля — неволі, плугатар із плугом — мусянджовому вершникові на коні, як добро — злу. Культ родючості протиставляється культу безплідності, хлібороб — кочівникові.

Космічне світовідчуття Шевченка насичене культом природи, землі і хліборобської ментальності. Тому у Шевченковому світі встановлюється безпосередній зв'язок між різними реаліями цього світу: людиною, твариною, рослиною і навіть космічними об'єктами. У «Причинній» хор нехрещених співає:

*Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти... [6, т. 1, с. 31].*

В обжитому хліборобом просторі людина і природа співіснують паралельно, доповнюючи одне одного. Вони складають універсальну картину одвічного симбіозу як нерозривного цілого, в якому грані між людським і природним стерті.

Поезія «Сонце заходить, гори чорніють» сповнена туги за Україною і одночасно любов'ю до життя природи з вічними космічними законами. Вірш «За сонцем хмаронька пливе» розкриває безпосередні враження поета від сонячних асоціацій над вечірнім Аралом. Косаральські пейзажі вражають філософським поглядом Шевченка-художника на світ природи.

В останньому вірші «Чи не покинуть нам, небого» Шевченко повертається до тих самих космічних витоків, з яких починався його поетичний дебют. Відчуття неминучого кінця поет інтерпретує на тлі вічності, головним хронотопом якої є «широкий», «високий», «веселий», «ясний» та «глибокий» світ. Муза виступає адресаткою і супутницею поета. У ці хвилини через її посередництво Шевченко транслює всі емоційно-чуттєві вібрації своєї душі в поетичних візерунках та семантичних імплікаціях. Хронотоп дороги в супроводі музи виводить їх обох, уже востаннє, на світові обрії, щоб замилуватися ними, а потім далі піднятися до самого верху космічних обширів — до зір:

*Бач, який широкий,
Та високий, та веселий,
Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре...
Вийдемо на гору,
Спочинемо, а тим часом
Твої сестри-зорі,
Безвічні, попід небом
Попливуть, засяють. [6, т. 2, с. 327]*

На тлі безмежного світу контрастом до нього звучить сумна мелодія самотнього і короткого людського життя. Зорі символізують вершину космічного буття, духовні потенції світу, а також нев'янучу славу нетлінного вінця поета. З низом асоціюється тлінна субстанція поетового ества, що йде у небуття. Естетична опозиція верх — низ посилена міфологічними образами «каламутної Лети», Флегетону, Стіксу, які трактуються в іронічно-зниженому плані, напівтравестійно як міфологічні відповідники «Дніпра широкого».

І вже не травестійно в останніх рядках вірша «внизу» разом з поетом знову з'являється Дніпро та Україна в символічних відсвітах українського села з могилами-горами серед степів.

Для Шевченка — поета, маляра і мислителя — космос був часткою його людського і мистецького ества, макрокосмом і мікрокосмом його художнього всесвіту. Вразливий на прекрасне душі Шевченка космічні стихії були своїми, близькими та рідними. Під час чумакування з батьком на мажі зоряними ночами по українському степу в одинадцятирічному віці, за словами поета, в пору «найніжнішої молодості» його відчуття світу поглибилось, ворухнулись нові, незнані раніше космічні враження, виник той особливий стан, коли «хочеться обняти оком душі цілість світу в часі і проторі», появилася «потреба вживатися в безмір вселенної». «Те, що переживав тоді, коли колеса чумацької мажі тихо скрипіли, — зазначає П. Зайцев, — а місяць своїм тасмничо-сріблястим сяйвом заливав безмежний степ, лягло потім в основу відповідних космічних мотивів у його ранніх поезіях» [1, с. 19]. У космічних мотивах заспіву до «Гайдамаків» виразно бринять струни тих глибоких дитячих вражень. Красу українського степового ландшафту у «Перебенді» він змалював такою, якою бачив і яку відчував своїм художнім та поетичним хистом:

*Кругом його — степ, як море
Широке, синіє;
За могилою могила,
А там — тільки мріє. [6, т. 1, с. 71]*

Проте Шевченкові довелося пізнати й інші степи — киргизький, пустелю Каракуми і непривітний Косарал, куди майже не ступала людська нога. За наказом командира першої бригади двадцять третьої піхотної дивізії Орської фортеці Шевченко був внесений до списку осіб, які мали супроводжувати еспедицію Бутакова до Раїма, а потім і на самому Аралі. Фактично Шевченко став членом еспедиції по вивченню Аральського моря, ілюстратором походу на Косаралі, що тривав понад 2 роки. Для еспедиції Шевченко зробив понад 200 малюнків та ескізів, які стали не тільки художніми творами, а й важливими документами, що всебічно ілюструють виконану відважними вченими пра-

цю величезної наукової вартості. Картини Шевченка були апробовані вченим колективом екіпажу, тому на них треба дивитися «очима геолога, метеоролога, ботаніка і зоолога» [5, с. 203].

Новий для нього світ Шевченко описує у різних деталях побаченого й пережитого, передає його загальну структуру, притаманний йому характер, розлитий у пустельних берегах, у кривавих вітряних присмерках, у пасмах гір, у рослинах і тваринах. «Малюнки рослин і тварин, — зауважує М. Шагінян, — розкриваються у самій їх серійності. За розділами — від малюнка до малюнка — розгортається в них цілий філософський роман про природу Косаралу» [5, с. 203].

Небо у Шевченка ніде не відірване від землі. Воно визначає собою погоду в різний час дня, в різних місцях — над морем, над горами, над степом. Нахилом прапора на фортеці, нахилом кущів очерету або тирси він розповідає про вітер норд-ост, що постійно дме на Косаралі. Різні картини заходу сонця свідчать про піщані бурі, скісні дощі та інші метеорологічні явища.

Разом з Бутаковим, який астрономічним методом визначав географічні широти і довготи, Шевченко вивчає зоряне небо. Він всебічно відтворив різні сфери природного та космічного життя Косаралу. Майже всі назви, які трапляються у звітах еспедиції, відзначені спеціальними малюнками Шевченка. Проте в історії людського подвигу на суворому Аралі прізвище Шевченка довго замовчувалося. Виснажений хворобами, він виконував свої обов'язки члена еспедиції нелегально, без царського дозволу, так і не отримавши його.

Відлунням Аральської еспедиції можна вважати лист до Бр. Залеського 10 лютого 1857 року, в якому Шавченко писав: «Без разумного понимания красоты человек не увидит всемогущего Бога в мелком листочке малейшего растения. Ботанике и зоологии необходим восторг, а иначе ботаника и зоология будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобретает только глубоким пониманием красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе. О, как бы мне хотелось теперь поговорить с тобой о «Космосе» [6, т. 5, с. 360-361]. Наведений уривок з листа Шевченка цікавий в багатьох відношеннях. Шевченко висловлює думку про доцільність і софійність в гармонійно-прекрасній світобудові. В найменших структурах матеріального буття поет відчуває божественне начало, визнає Бога найвищою духовною субстанцією прекрасного, глибокою сутністю явищ. На думку Шевченка, істинно прекрасне має внутрішній сенс, є джерелом високої духовності. Поетичне відчуття Шевченком навколишнього світу співзвучне з естетизмом Овідія в «Метаморфозах», концепцією прекрасного в «Георгіках» Вергілія та поезіях Го-

рація, з емоційним сприйняттям всесвіту у поемі Лукреція «Про природу речей» і безпосередньо навіяне натурфілософією О. Гумбольдта, викладено ним в природничій енциклопедії «Космос», з першими двома томами якої Шевченко познайомився під час Аральської еспедиції. О. Гумбольдт був ініціатором еспедиції Бутакова. Еспедиція безумовно поглибила знання Шевченка з усіх природничих наук. «Немає жодного сумніву, — зауважує М. Шагінян, — що знання його за Аральську еспедицію безмежно розширилися» [5, с. 182]. Еспедиція розширила і астрономічні знання Шевченка. Поруч з Бутаковим, видатним географом і чудовим знавцем зоряного неба, Шевченко споглядав небесні світила не тільки як поет і художник. Доказом цього є запис в щоденнику від 11 липня 1857 року, зроблений в Новопетровську: «В полночь ветер переменялся, — записав Шевченко. — Отошел к норд-весту. Я полюбовался прозрачными исчезающими облаками и лег спать. Проснулся до восхода солнца. Небо было чисто. Только одна единственная звездочка, как алмаз, горела высоко на востоке. Это должно быть Аврора. Солнце не успело выглянуть из-за горизонта, и она исчезла» [6, т. 5, с. 58-59].

Шевченко не помилився: сучасні вчені-астрономами за допомогою комп'ютерів встановили, що зірка, за якою спостерігав Шевченко вранці 1857 року на новопетровському небі, справді була Венера. Венера притягувала погляд поета все життя: вона сіяла над Україною, Орським, Косаралом, Новопетровським. Він оспівав її в поезіях «Садок вишневий коло хати», «Сонце заходить, гори чорніють», звертався до неї у вступі до «Княжної», у пісні «Ой зійди, зійди ти, зіронько, та й вечірняя» та в інших творах. Венера була для поета джерелом натхнення, мовчазною співбесідницею в його самотності. Вона чи не найчастіше згадувана серед інших небесних світил, серед інших космічних об'єктів, оспіваних Шевченком.

Цитована література:

1. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. — Нью-Йорк — Париж — Мюнхен, 1955. — 452 с.
2. Кедров К. Звездная книга // Новый мир, 1992. № 3. — С. 233-241.
3. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Аристотель. Поздняя классика. — М.: 1973. — 583 с.
4. Скуратівський В. Из спостережень над поетикою Шевченка. // Сучасність, 1994, № 3, березень. — С. 106-116.
5. Шагінян М. Тарас Шевченко. — К.: 1970. — 253 с.
6. Шевченко Т. Твори. В 5 т. — К.; Т. 1, 1978. — 373 с.; Т. 2, 1978. — 365 с.; Т. 5, 1979. — 567 с.